

(इंग्रजीत टंकलिखित न्यायनिर्णयाचा मराठी अनुवाद)

एस. सी. आर.

सुप्रीम कोर्ट रिपोर्ट

१०४९

ठाकूर रघुबीर सिंग

१५ मे १९५३

- विरुद्ध -

प्रभाग न्यायालय, अजमेर आणि इतर

[न्यायमूर्ति मेहरचंद महाजन, न्यायमूर्ति मुखर्जी, न्यायमूर्ति गुलाम हसन, न्यायमूर्ति

भगवती आणि न्यायमूर्ति जगन्नाथा दास]

भारताचे संविधान १९५० अनुच्छेद १९ (१) (एफ), १९ (५) , ३१ -ए - अजमेर महसूल आणि भूमी अभिलेख अधिनियम (XLII ऑफ १९५०) कलम ११२ - अजमेर शासकीय प्रभाग नियमन (I ऑफ १९८८), कलम ६,७ कुळधारकाच्या हक्कांचे सर्रासपणे उल्लंघन करणाऱ्या जमीनदारांना अपात्र मालक म्हणून घोषित करणारा अधिनियम आणि त्यांच्या जमिनीचे व्यवस्थापन स्वीकारण्यासाठी प्रभाग न्यायालयाला अधिकार देणारा अधिनियम - वैधता- मूलभूत अधिकारांचे उल्लंघन - तर्क सांगतता - अनुच्छेद ३१ - ए - ची व्याप्ती - म्हणजे "अधिकारांमध्ये बदल".

अजमेर भाडेकरू आणि भूमी अभिलेख अधिनियमांच्या (१९५० चा अधिनियम क्रमांक ४२) कलम ११२ मध्ये अशी तरतूद दिलेली आहे की, "जर एखादा जमीनमालक या अधिनियमाखाली एखाद्या कुळधारकाच्या हक्कांचे सर्रासपणे उल्लंघन करत असेल तर अजमेर शासकीय प्रभाग नियमन, १८८८ (१८८८ च्या नियमन क्रमांक १) च्या कलम ७ मध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरीही, सदर जमीन मालकाला नियमांच्या कलम ६ च्या अन्वयार्थ नुसार 'स्वतःच्या मालमत्तेचे व्यवस्थापन करण्यास 'अपात्र' असलेला जमीन मालक' मानले जाऊन सदर जमीनमालकाची मालमत्ता प्रभाग न्यायालयाच्या अधीक्षकांच्या अधीक्षणाखाली घेण्यात येईल. १८८८ च्या नियमन क्रमांक १ च्या कलम ६ मध्ये अशी तरतूद करण्यात आली आहे की, मुख्य आयुक्तांच्या पूर्वपरवानगीसह प्रभाग न्यायालये, मालमत्तेचे व्यवस्थापन करण्यास अपात्र ठरलेल्या कोणत्याही जमीनधारकाच्या मालमत्तेच्या व्यवस्थापनाचे अधीक्षण हाती घेऊ शकेल. उपरोक्तनमूद तरतुदीनुसार ज्याची मालमत्ता प्रभाग न्यायालयाने ताब्यात घेतली होती, त्या याचिकाकर्त्याने त्याची मालमत्ता परत मिळण्याकारिता संविधानाच्या अनुच्छेद ३२ अंतर्गत अर्ज केला आहे :

असे ग्राह्य धरण्यात आले आहे कि (i) १९५० च्या अधिनियम क्रमांक ४२ च्या कलम ११२ अंतर्गत आणि १८८८ च्या नियमन क्रमांक १ च्या कलम ६ आणि ७ अंतर्गत करण्यात आलेल्या संयुक्त कारवाई मध्ये असे नमूद होते की ज्या जमीनमालकाने त्याच्या कुळधारकाच्या हक्कांचे सर्रासपणे उल्लंघन केले आहे त्या जमीनमालकाच्या मालमत्तेचे अधिक्षण प्रभाग न्यायालय त्याच्या स्वतःच्या विवेकाधिकारानुसार आणि व्यक्तिनिष्ठ निर्धारणावर घेऊ शकते व प्रभाग न्यायालयाच्या सदर विवेकाधिकाराच्या वापरावर कोणत्याही दिवाणी न्यायालयात प्रश्न उपस्थित करता येणार नाही; १९५० च्या अधिनियम क्रमांक ४२ चे कलम ११२ सह १८८८ च्या नियमन क्रमांक १ च्या तरतुदी अंतर्गत याचिकाकर्त्याला संविधानाच्या अनुच्छेद १९ (१) अंतर्गत हमी दिलेल्या अधिकारांचे उल्लंघन आणि त्यामर्यादेपर्यंत निरर्थक ;

(ii) कलम ११२ ची तरतुद हि सामान्य जनतेच्या हितार्थ लादण्यात आलेली संविधानाच्या अनुच्छेद १९ (१) (एफ) च्या अधिकारांतर्गत वापरण्यात आलेले 'उचित' बंधने असे समजता येणार नाही कारण त्यांना सदर अधिकार कार्यकारी अधिकाऱ्याच्या केवळ विवेकाधिकारावर अवलंबून ठेऊन पूर्णपणे नकारात्मक ठरवला आहे ;

(iii) संविधानाच्या अनुच्छेद ३१ -ए द्वारे कलम ११२ विधिग्राह्य मान्य करण्यात आले नाही कारण अनुच्छेद ३१ (ए) च्या अर्थान्वये "राज्याने कोणत्याही मालमत्तेचे अधिग्रहण किंवा त्यातील कोणत्याही अधिकारांची तरतूद करणारा किंवा कोणतेही अधिकार नष्ट करण्याची किंवा त्यात बदल करण्याची तरतूद करणारा" कायदा असा नाही. अनुच्छेद ३१ -ए च्या संदर्भात 'सुधारणा' म्हणजे फक्त एखाद्या नागरिकांच्या मालकी अधिकाराचे निर्वापण (संपुष्टात आणणे) करणे आणि काही काळासाठी, ठराविक काळासाठी किंवा अनिश्चित काळासाठी मालमत्तेच्या व्ययस्थापनाच्या अधिकाराचे निलंबन हे त्याच्या कक्षेत समाविष्ट नाही.

मूळ न्यायाधिकारिता :- याचिका क्रमांक २९/१९५३. भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद ३२ अन्वये याचिकाकर्त्याद्वारे विनंती करण्यात आली आहे की अजमेर प्रभाग न्यायालयास इस्तीमरारी मालमत्ता आणि इतर मालमत्तांचे अधिक्षण करण्यास मनाई करण्याचा आणि उक्त संपदा आणि स्थावर मालमत्तेचा ताबा आणि व्यवस्थापन पुनः स्थापित करण्याचा आदेश देण्यात यावा.

अपीलकर्त्याकरिता जे. बी. दादाचंजी आणि एच. सी. सोगैन.

उत्तरवादींकरिता भारताचे महाधिवक्ता एम. सी. सितलवाड (त्यांच्यासोबत भाव दत्त शर्मा)

१५ मे १९५३. न्यायनिर्णय न्यायमूर्ति महाजन यांच्या द्वारे पारित करण्यात आला -

सदर याचिका संविधानाच्या अनुच्छेद ३२ अंतर्गत दाखल केलेली असून सदर याचिकेत याचिकाकर्त्याने त्याच्या काही मूलभूत अधिकारांच्या कथित उल्लंघनविरुद्ध आणि उदभवणाऱ्या सदर परिस्थितीविषयी दाद मागीतली आहे.

याचिकाकर्त्याकडे अजमेर राज्यस्थित त्याच्या मालकीची 'इस्तीमरारी इस्टेट' आहे जी १८७५ साली त्याच्या पूर्वजांना इस्तीमरारी सनद अंतर्गत देण्यात आली होती. त्यात त्याला अजमेर भूमी आणि महसूल १८७७ नियमन क्रमांक २ (II ऑफ १८७७) अंतर्गत विहित केलेले काही कर्तव्य पार पडण्याच्या बंधनासह त्यावर आजीवन व्याज मिळते.

अजमेरचे उपायुक्त, जे अजमेर शासकीय प्रभाग १८८८ नियमन क्रमांक १ अंतर्गत प्रस्थापित करण्यात आलेले प्रभाग न्यायालय आहे, त्यांनी १८ सप्टेंबर १९५२ रोजी उपरोक्त नमूद मालमत्ता ताब्यात घेतली आणि अजमेर कुळवहिवाट आणि भूमी अभिलेख १९५० चा अधिनियम क्रमांक ४२ च्या कलम ११२ सह विनियमाच्या कलम ६ आणि ७ अंतर्गत कारवाई करण्याचा हेतू असलेल्या या मालमत्तेचे अधिक्षण स्वीकारले आणि त्याकरिता सदर महादेश प्राधिलेख रिट किंवा त्याच स्वरूपाच्या एक लेखी अर्ज प्रभाग न्यायालयास मालमत्तेचा ताबा पुनः स्थापित करण्याकरीता आणि मालमत्तेचे अधिक्षण करण्यापासून परावृत्त करण्याचे निर्देश जरी करण्याकरिता दाखल केली.

दिनांक १८ सप्टेंबर १९५२ रोजी प्रभाग न्यायालयाने दिलेला आक्षेपित आदेश वैध आणि प्रभावी नाही असे म्हंटले आहे कारण असा आरोप करण्यात आला आहे की ज्या वैधानिक तरतुदींखाली सदर आदेश करण्यात आला आहे त्या तरतुदी संविधानाचा भाग II च्या तरतुदींचे उल्लंघन करतात आणि संविधानाच्या अनुच्छेद १९ (१) (एफ) द्वारे हमी दिलेले याचिकाकर्त्याचे अधिकार काढून घेतात आणि संक्षिप्त करतात.

१९५० च्या अधिनियम क्रमांक ४२ च्या कलम ११२ हे दहाव्या प्रकरणातील ७ कलमांच्या गटांपैकी एक कलम आहे जे "नुकसान भरपाई आणि दंड" या विषयाशी संबंधित आहे. कुळधारकाच्या हक्कांचे सर्रासपणे करण्यात आलेल्या उल्लंघनासाठी सदर कलमांतर्गत दंडाची तरतूद करण्यात आलेली आहे आणि त्याचे वाचन खालील प्रमाणे आहे -

"जर एखादा जमीनमालक या कायदांतर्गत कुळधारकाच्या हक्कांचे सर्रासपणे उल्लंघन करत असेल तर १८८८ चा अजमेर शासकीय प्रभाग नियमन क्रमांक १ (१ ऑफ १८८८) च्या कलम ७ मध्ये दिलेल्या तरतुदी व्यतिरिक्त उक्त विनियमाच्या कलम ६ च्या अर्थानुसार "जमीनदार स्वतःच्या मालमत्तेचे व्यवस्थापन करणास अपात्र आहे" असे मानले जाईल आणि त्याची मालमत्ता प्रभाग न्यायालयाच्या अधिक्षणाखाली घेण्यास पात्र होईल."

पूर्ववर्ती कलम ११० या अटीनुसार आहे :-

"जर एखादा जमीनधारक किंवा त्याचा प्रतिनिधी कुळधारकाकडून काही शुल्क कर (lag or neg) किंवा शुल्क स्वरूपात दंड गोळा करत असेल तर त्याने भारतीय दंड संहिता क्रमांक (१८६० चा कायदा क्रमांक ४५) च्या अर्थ नुसार जबरी वसुलीचा (खंडणी) चा गुन्हा केला आहे असे मानले जाईल."

ज्याप्रमाणे कलम ११० नुसार जमीन मालकाने केलेली बेकायदेशीर वसुली हे भारतीय दंड संहिते अंतर्गत गुन्हा असल्याचे घोषित करते त्याच प्रमाणे कलम ११२ असे घोषित करतो की १८८८ च्या नियमन क्रमांक १ च्या कलम ६ च्या अर्थानुसार कुळधारकाच्या अधिकारांचे सर्रासपणे उल्लंघन करणाऱ्या जमीनमालकाला १८८८ च्या नियमन क्रमांक १ च्या कलम ६ अंतर्गत स्वतःच्या मालमत्तेचे अधिक्षण करण्यास अपात्र व्यक्ती घोषित करतो त्याचा परिणाम असा होतो की त्याची मालमत्ता प्रभाग न्यायालयाद्वारे त्याब्यात घेण्यास पात्र ठरते. कुळधारकाच्या हक्कांचे उल्लंघन करणाऱ्या जमीनदारांना शिक्षा देण्यासाठी या कमलान्वये करण्यात आलेली तरतूद हि एक कल्पक आणि नवीन साधन आहे. हे अधिक चांगले करण्यासाठी अधिनियमात केलेल्या १८८८ च्या नियमन क्रमांक १ ची यंत्रणा अजमेर - मेरवारा शासकीय प्रभागांच्या अधिक्षणाची सुधारित तरतूद कारण्यासाठी अधिनियमित करते. कायदाच्या कलम ११२ मधील घोषणेच्या बळावर, कुळधारकाच्या हक्कांचे सर्रासपणे उल्लंघन करणारे जमीनदार हे स्वतःच्या मालमत्तेचे अधिक्षण करण्यास असमर्थ असलेल्या व्यक्तींच्या श्रेणीत येतात आणि विनियमाच्या कलम ६ च्या कक्षेत येतात, जे या अटीमध्ये आहे: -

" प्रभाग न्यायालय, मुख्य आयुक्तांच्या पूर्वपरवानगीसह, स्वतःच्या मालमत्तेचे अति वापर करणारा जमीनधारक, मालमत्तेचे अधिक्षण करण्यास अपात्र आहे असे गृहीत धरू शकेल."

त्यामुळे १९५० च्या अधिनियम क्रमांक ४२ च्या कलम ११२ आणि १८८८ च्या नियमन क्रमांक १ च्या संयुक्त तरतुदींच्या अंमलबजावणीचा परिणाम असा आहे की, प्रभाग न्यायालये स्वतःच्या विवेकाधिकारानुसार आणि व्यक्तीनिष्ठ निर्धारणानुसार, जे जमीनमालक सर्रासपणे कुळधारकांच्या हक्कांचे उल्लंघन करतो त्या जमीनमालकाच्या मालमत्तेचे आधीक्षण गृहीत धरू शकते. अश्या अधीक्षणाच्या गृहीतकाला मुख्य आयुक्तांच्या पूर्वपरवानगी आवश्यक आहे, जे देणे हे देखील त्याच्या विवेकबुद्धीवर अवलंबून असले. १८८८ च्या नियमनाच्या कलम २७ मध्ये अशी तरतूद आहे की, "या अधिनियमांद्वारे प्रभाग न्यायालयाला किंवा मुख्य आयुक्तानां प्रदान केलेल्या विवेकाधिकाराच्या वापरावर कोणत्याही दिवाणी न्यायालयामध्ये आव्हान देता येणार नाही". अजमेर राज्याची बाजू मांडणाऱ्या विद्वान महाधिवक्त्याने हे मान्य केले होते की, १९५० अधिनियम क्रमांक ४२ मधील किंवा १८८८ नियमन क्रमांक १ मध्ये असे दिलेले नाही की त्यामध्ये अश्या प्रकारची कोणतीही यंत्रणा देण्यात आली आहे की ज्या द्वारे एखादा विशिष्ठ जमीनमालक हि अशी व्यक्ती आहे कि नाही जी नेहमी आपल्या कुळधारकाच्या हक्कांचे उल्लंघन करते हे ठरविता येईल. १८८८ च्या नियमन क्रमांक १ अंतर्गत, अपात्र मालकाच्या मालमत्तेचे प्रभाग न्यायालयाद्वारे अधीक्षण हे गृहीतक केवळ उपायुक्त, आयुक्त किंवा मुख्य आयुक्त यांच्याव्यक्तिनिष्ठ निर्धारणावर अवलंबून असते आणि त्या विवेकाधिकाराच्या वापरास कोणत्याही प्रकारे दिवाणी न्यायालयात आक्षेप घेता येणार नाही. १९५० चा अधिनियम क्रमांक ४२ ह्या विषयावर काहीही सांगत नाही.

आमच्या मते याचिकाकर्त्याला संविधानाच्या अनुच्छेद १९ (१) (एफ) अंतर्गत देण्यात आलेल्या मूलभूत अधिकाराच्या हमीचे, १९५० अधिनियम क्रमांक ४२ च्या कलम ११२ तरतूद सह १८८८ च्या अधिनियम १ द्वारे हनन असून हा युक्तिवाद सुप्रतिष्ठित आहे व ज्यास कोणत्याही प्रकारच्या विस्तृत चर्चेची आवश्यकता नाही. याचिकाकर्त्याचा 'इस्तिमरारी मालमत्ता' धारण करण्याचा अधिकार आणि त्याची विल्हेवाट लावण्याचा अधिकार या तरतुदी अंतर्गत अधिकृत केलेल्या प्रभाग न्यायालयाच्या कृतीने संक्षिप्त केला आहे. मालमत्तेचे व्यवस्थापन करण्याचा आणि त्यावर ताबा मिळवण्याचा त्याचा अधिकार अनिश्चित काळासाठी जोपर्यंत प्रभाग न्यायालय याचिकाकर्त्याच्या मालमत्तेचे अधीक्षण मागे घेण्याचा निर्णय घेत नाही तो पर्यंत निलंबित राहते. याकालावधीत प्रभाग न्यायालयाने

विवेकाधिकारानुसार ठरविल्याप्रमाणे त्याच्या खर्चाची निश्चित केलेली रक्कम त्याला मिळू शकते. अशा प्रकारे, १९५० च्या अधिनियम क्रमांक ४२ च्या कलम ११२ ची तरतुदी स्पष्टपणे याचिकाकर्त्याच्या अनुच्छेद १९ (१) (एफ) अंतर्गत असलेल्या मूलभूत हक्काला संक्षिप्त करते आणि त्या मर्यादेपर्यंत ती निरर्थक आहेत.

विद्वान महाधिवक्त्याने तीन कारणांवरून कलम ११२ च्या तरतुदींच्या ग्राह्यतेसाठी आर्जव केला. त्यांनी असा युक्तिवाद केला की एखादा विशिष्ट जमीनधारक आपल्या कुळधारकांच्या हक्कांचे सर्रास उल्लंघन करणारी व्यक्ती आहे की नाही या प्रश्नाचे निर्धारण हे प्रभाग न्यायालयाच्या मतावर अवलंबून नाही, तर हा एक असा विषय आहे जो दिवाणी न्यायालयात उपस्थित केल्या जाऊ शकतो आणि झगडल्या जाऊ शकतो. असे नमूद करण्यात आले होते की, सदर कलमात असे कोणतेही शब्द समाविष्ट नव्हते की ज्यावरून असा निष्कर्ष काढल्या जाऊ शकत होता की सदर बाबींचे निर्धारण हे प्रभाग न्यायालयाच्या वस्तुनिष्ठ निर्धारणावर अवलंबून होते. सदर कलमांमध्ये 'त्यांच्यामते' किंवा 'त्यासारखे' शब्द अश्या प्रकारच्या परिचित भाषेचा वापर करण्यात आला नाही, जे सहसा असे सूचित करण्याकरिता वापरले जातात की ते एखाद्या प्राधिकरणाच्या वस्तुनिष्ठ निर्धारणावर असू शकते किंवा सादर बाब दिवाणी न्यायालयासमक्ष मांडण्यात येऊ शकते, यावर भर देण्यात आला. सदर युक्तिवाद आमच्या मते योग्य नाही. या अगोदर नमूद केल्याप्रमाणे, १९५० च्या अधिनियम क्रमांक ४२ मध्ये जमीनमालकाला त्याच्या कुळधारकाच्या हक्कांचे सर्रासपणे उल्लंघन केल्याचे दोषी मानण्याबाबत निर्धारणाकरीता कोणतीही यंत्रणा विहित केली नसून ते योग्यच आहे कारण कायद्याचे कलम हे केवळ घोषणात्मक असून अश्या जमीनमालकास अपंगत्वाखाली आणि दुर्बलतेने ग्रस्त असल्याचे घोषित करते. हि घोषणा कार्यान्वित आणि प्रभावी तेव्हाच ठरते जेव्हा प्रभाग न्यायालय स्वतःच्या विवेकाधिकारानुसार तश्या जमिनमालकाच्या जमिनीचे अधिक्षण ग्राह्य धरते. दुसऱ्या शब्दात जेव्हा उपायुक्त, आयुक्त किंवा मुख्य आयुक्त यांच्या मते अश्या जमीनमालकास त्याच्या मालमत्तेच्या ताब्यापासून वंचित ठेवले पाहिजे तेव्हा अश्याप्रकारचे निर्धारण जमीनमालकाच्या पूर्वग्रहावर असते, परंतु सदर अधिकाऱ्यांच्या विवेकाधिकाराच्या वापरास १८८८ च्या नियमन क्रमांक १ च्या कलम २७ ची तरतूद लक्षात घेऊन तो आव्हान देऊ शकत नाही. त्यानंतरची त्याची निष्पत्ती अशी आहे की प्रभाग न्यायालयाच्या वस्तुनिष्ठ निर्धारणामुळे दोन प्रश्न निकाली लागतात ते असे की

एखादा विशिष्ठ व्यक्ती नेहमीच कुळधारकाच्या हक्कांचे सर्रासपणे उल्लंघन करतो का ? आणि सदरच्या निर्णयाबाबत जमीन मालकास दिवाणी न्यायालयात दाद मागण्याचा अधिकार नाही. विद्वान महाधिवक्ता, प्रभाग न्यायालये अधिनियम किंवा १९५० अधिनियम क्रमांक ४२ च्या अधिनियमाच्या कोणत्याही तरतुदीकडे आमचे लक्ष वेधून घेण्यास सक्षम ठरले नाही ज्यामध्ये असे ग्राह्य धरण्यात आले होते की ज्या अंतर्गत कुळधारकाच्या हक्कांचे सर्रासपणे उल्लंघन करण्याच्या जमीनमालकास प्रभाग न्यायालयाने घेतलेल्या निर्णयाचा अचूकपणा तपासणी घेण्याची चाचणी करण्यास दिवाणी न्यायालयात दाद मागण्याचा मार्ग अवलंबण्यास समर्थन करतो. १८८८ च्या नियमन क्रमांक १ च्या तरतुदी स्पष्टपणे या उलट असल्याचे दर्शवितात.

पुढे असा युक्तिवाद करण्यात आला आहे की, कलम ११२ च्या तरतुदी संविधानाच्या अनुच्छेद १९ (१) (एफ) द्वारे नागरिकांना प्रदान केलेल्या अधिकारच्या वापरावर वाजवी निर्बंध लादतात आणि हे निर्बंध सामान्य जनतेच्या हितार्थ आहेत. आमच्या निर्णयात हा युक्तिवादही योग्य नाही. वर दर्शविल्याप्रमाणे, १९५० च्या अधिनियम क्रमांक ४२ च्या कलम ११२ अंतर्गत तरतुदी दंडात्मक स्वरूपाच्या आहेत आणि कुळधारकाच्या हक्कांचे सर्रासपणे उल्लंघन करणाऱ्या जमीनमालकाला शिक्षा करण्याच्या उद्देशाने आहेत. त्याला प्रभाग न्यायालयाच्या दयेवर ठेवून आणि १८८८ नियमन क्रमांक १ च्या कठोर तरतुदींच्या अधीन करून शिक्षा करण्यात आली. जमीनमालकाच्या वार्डट वर्तणुकीकरीता ज्या कायद्यामध्ये शिक्षेची किंवा दंडाची तरतूद निश्चित करण्यात आली आहे तो कायदा निश्चितपणेच मूलभूत हक्कांवर निर्बंध मानला जाऊ शकत नाही. खरे तर, शिक्षा म्हणजे निर्बंध नाही. विद्वान महाधिवक्त्याने हे उघडपणे अनुमान्य केले. अशा तरतुदीला मूलभूत हक्कांवरील वाजवी निर्बंध म्हणून पाहणे आणखी कठीण आहे. जेव्हा एखाद्या अधिनियमांतर्गत एखाद्या व्यक्तीला अनिश्चित काळासाठी त्याच्या मालकीच्या मालमत्तेपासून केवळ कार्यकारी अधिकाऱ्याच्या व्यक्तिनिष्ठ निर्णयान्वये वियुत करण्यात येते तेव्हा असा कायदा 'वाजवी' या शब्दाच्या कोणत्याही रचनेवर, त्या अर्थामध्ये येत असल्याचे वर्णन केले जाऊ शकत नाही कारण त्याचा आनंद केवळ अधिकाऱ्याच्या मर्जीवर आणि विवेकाधिकारावर अवलंबून असून तो मूलभूत अधिकाराच्या पूर्णपणे विरुद्ध असल्यामुळे त्याद्वारे प्रभावित नागरिकाला दिवाणी न्यायालयात त्या विरुद्ध घोषणात्मक दाद मागण्याचा कोणताही अधिकार नाही.

त्यामुळे १९५० अधिनियम क्रमांक ४२ चे कलम ११२ हे संविधानाच्या अनुच्छेद १९ (५) च्या कक्षेत येत नसल्याने विधिग्राह्य मानल्या जाऊ शकत नाही.

शेवटी, विद्वान महाधिवक्त्यांनी असा युक्तिवाद केला की संविधानाच्या अनुच्छेद ३१-ए च्या सुधारात्मक तरतुदींमुळे कलम ११२ वैध आहे. हा अनुच्छेद अशा कायद्यांना मान्यता देतो जे अन्यथा संविधानाच्या अनुच्छेद ३१ (२) मधील मूलभूत अधिकाराचे उल्लंघन करतील, परंतु त्याचे कार्य केवळ मालमत्ता संपादन इत्यादींसाठी तरतूद करणाऱ्या अधिनियमांपुरते मर्यादित आहे. तो खालीलप्रमाणे आहे :-

" या भागाच्या पूर्वगामी तरतुदींमध्ये काहीही नमूद असले तरी, राज्याने कोणत्याही मालमत्तेचे किंवा त्यातील कोणत्याही अधिकाराचे संपादन करण्यासाठी किंवा कोणतेही अधिकार विलुप्त करण्यासाठी किंवा त्यात संपरिवर्तन करण्यासाठी तरतूद करणारा कोणताही कायदा, या भागाच्या कोणत्याही तरतुदींद्वारे प्रदान केलेल्या कोणत्याही अधिकाराशी विसंगत असणे किंवा हिरावून घेणे किंवा अधिकारांचे संक्षेपण करणे या कारणास्तव रद्द मानला जाणार नाही ....."

जमीनमालक आणि कुलधारकांच्या हक्कांचे नियमन करण्याच्या उद्देशाने १९५० च्या अधिनियम क्रमांक ४२ चे कलम ११२ हे निश्चितच जमीनदारांच्या मालमत्तेचे 'राज्याने अधिग्रहण' करण्यासाठी किंवा सदर मालमत्तांमधील कोणत्याही हक्कांची तरतूद करणारा कायदा नाही. अशा कोणत्याही अधिकारांच्या विलुप्त होण्याच्या किंवा त्यात संपरिवर्तन करण्याच्या तरतुदींसाठी हा अधिनियम नाही. विद्वान महाधिवक्त्याने अनुच्छेद ३१ -ए मध्ये वापरल्या "संपरिवर्तन" या शब्दावर जोर दिला. या अनुच्छेदाच्या संदर्भात सदर शब्दाचा अर्थ म्हणजे केवळ नागरिकांच्या स्वामित्वाधिकारात संपरिवर्तन करणे, जसे की त्यांचा तो अधिकार संपुष्टात आणणे आणि त्याच्या कक्षेत मालमत्तेच्या अधिक्षण अधिकाराचे केवळ काही काळाकरिता, ठराविक काळाकरिता किंवा अनिश्चित काळाकरिता निलंबन समाविष्ट करू शकत नाही. ऐतिहासिक दृष्ट्या बोलतांना संविधानाच्या अनुच्छेद ३१ - ए ज्याचा संबंध अनुच्छेद ३१ (२) सोबत आहे, त्याचा १९५० च्या अधिनियम क्रमांक ४२ च्या कलम ११२ च्या कायद्याशी काहीही संबंध नाही.

वर दिलेल्या कारणमिमांसाप्रमाणे, आमचे असे मत आहे की १९५० च्या अधिनियम क्रमांक ४२ च्या कलम ११२ मध्ये अधिनियमित केलेला कायदा संविधानाच्या अनुच्छेद १९

च्या खंड (५) किंवा संविधानाच्या कलम ३१ -ए द्वारे संरक्षित केलेला नाही. हे याचिकाकर्त्याच्या संविधानाच्या अनुच्छेद १९ (१) (एफ) अंतर्गत हमी दिलेल्या मूलभूत अधिकाराचे उघडपणे उल्लंघन करते. त्यामुळे याचिकाकर्त्याला त्याच्या मालमत्तेचा ताबा त्याला परत मिळावा असे निर्देश मिळण्याचा अधिकार आहे. त्याअनुषंगाने, आम्ही १९८८ च्या प्रभाग नियमन क्रमांक १ अंतर्गत प्रस्थापित अजमेर-मारवार प्रभाग न्यायालयास, याचिकाकर्त्याच्या इस्तीमरारी मालमत्ता आणि ताब्यात घेतलेल्या इतर मालमत्तेवर देखरेख करण्यास मनाई करण्याचे आणि सदर मालमत्तांचा ताबा याचिकाकर्त्यास परत देण्याचे निर्देश जारी करतो. सदर याचिकेचा खर्च याचिकाकर्त्याकडे असेल.

याचिका अनुमत करण्यात येते.

याचिकाकर्त्याचे प्रतिनिधी: आय. एन. श्रॉफ.

उत्तरवादींचे प्रतिनिधी: जी. एच. राजाध्यक्ष.

अस्वीकरण

"या न्यायनिर्णयाच्या मराठी भाषेतील या अनुवादाचा वापर हा पक्षकारास त्याच्या / तिच्या मातृभाषेमध्ये त्याचा अर्थ समजून घेण्यापुरताच मर्यादित राहिल आणि त्याचा इतर कोणत्याही कारणाकरिता वापर करता येणार नाही. तसेच, इंग्रजी भाषेतील न्यायनिर्णय हाच सर्व व्यावहारिक आणि कार्यालयीन वापराकरीता विश्वसनीय असेल आणि तोच त्यातील आदेशाच्या निष्पादन आणि अंमलबजावणीकरिता वैध मानला जाईल."